

2017

**GENÇ AKADEMİSYENLERİN
GÖZÜNDEN
SOSYAL BİLİMLER**

GENÇ AKADEMİSYENLERİN
GÖZÜNDEN
SOSYAL BİLİMLER

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBAŞ, Mardin Artuklu Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Ziya POLAT, Mardin Artuklu Üniversitesi
Öğr. Gör. Muhammet Cevat ACAR, Mardin Artuklu Üniversitesi
Arş. Gör. Bilal TOPRAK, Mardin Artuklu Üniversitesi

ISBN

978-605-66263-2-6

Yayım Tarihi:

KASIM 2017

SEMPOZYUM DÜZENLEME KURULU

Başkan:

Yrd. Doç. Dr. Ahmet AKBAŞ, Mardin Artuklu Üniversitesi

Sekreteryası:

Muhsin ÜLGEN, Mardin Artuklu Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi
Sinan SEVER, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisans Öğrencisi

Üyeler:

M. Cevat ACAR, Mardin Artuklu Üniversitesi Öğretim Görevlisi
Fikret ÖZÇELİK, Mardin Artuklu Üniversitesi Araştırma Görevlisi
Yasin AKAN, Mardin Artuklu Üniversitesi Araştırma Görevlisi
Cemal ÜLKE, Mardin Artuklu Üniversitesi Araştırma Görevlisi
Sabri MENGİRKAON, Mardin Artuklu Üniversitesi Araştırma Görevlisi
Eral CEYLAN, Mardin Artuklu Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi
Naim ERYİĞİT, Mardin Artuklu Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi
Merve BARAN, Mardin Artuklu Üniversitesi Yüksek Lisans Öğrencisi
Zeynep CAN, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisans Öğrencisi
Muğdat GÜLTEKİN, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisans Öğrencisi

BİLİM VE DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŐAR, Mardin Artuklu Üniversitesi

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK, Mardin Artuklu Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ahmet CEYLAN, Mardin Artuklu Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Esra DOĞAN, Mardin Artuklu Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Evindar YEŐİLBAŐ, Mardin Artuklu Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ALICI, Mardin Artuklu Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK, Mardin Artuklu Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ziya POLAT, Mardin Artuklu Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER

GENÇ AKADEMİSYENLER SEMPOZYUMU-3

29 NİSAN 2017

MARDİN

KADİM AKADEMİ

*Mardin Artuklu Üniversitesi Akademisyenleri
Ortadoęu Araştırmaları Derneęi*

13 Mart Mah. 33. Sok. Aksoy-Su Apt. No: 1
Artuklu/MARDİN

**www.kadimakademi.org.tr
akademigencligi@gmail.com**

KÜRTLERDE ARAPÇA TEFSİR ÇALIŞMALARI**Haşim ÖZDAŞ**

Tefsir Arş. Gör.
Yüzüncü Yıl Üniv.
hasimozdas@gmail.com

Özet: Çalışmamızda, Kürt âlimleri tarafından Kur'ân'ın anlaşılmasına matuf Arapça olarak yazılan eserler hakkında bilgi verilecektir. Kürt toplumu İslam dinini benimsedikten sonra bu dinin kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerim'i anlamak için büyük bir emek ve mesai harcadıklarına yazdıkları eserlerden şahit olmaktayız. Günümüze ulaşabilen ilgili çalışmaların bir kısmı tam Kur'ân tefsiri, diğer bir kısmı ise Kur'ân'ın sadece bir bölümüyle ilgilidir. Haşiye türü çalışmalar ise daha ziyade Beydavî ile Zemâhşerî, nadir de olsa Nesefî ile Hâzin'in tefsirlerine yazılan haşiyeler ve talikatlardır. Bu eserlerden yararlanmak, ilim talebelerinin bunlardan haberdar olmasını sağlamak ve bu çalışmaları ilim dünyasına kazandırmak her gayretli ilim ehlinin görevi olduğu kanaatindeyiz. Ancak yaptığımız araştırmalar sonucunda bu konuya ışık tutacak bir çalışmanın yapılmadığını fark ettik. Bu alandaki eksikliği az da olsa bu çalışmamızla gidermeye gayret ettik.

Bir âlimin hangi etnik kökene mensup olduğunu belirlemek her zaman kolay olmayabilir. Bu nedenle çalışmamızda, Harranlı Teymiyye ailesini, Mısırlı Muhammed Abduh'u (ö. 1905) ve daha pek çok âlimi ele almadık. Bu sebeple künyesinde el-Kurdî, es-Suhrî, es-Soranî, eş-Şahoyî ve buna benzer –sadece Kürtlerde künye olarak kullanılan– ifadelerin geçtiği veyahut yaptığımız inceleme ve araştırmalar sonucunda

Kürt oldukları anlaşılan müellifleri ve eserlerini ele almakla yetindik. Ayrıca çalışmamız, Kürt âlimleri tarafından hazırlanan Kur'ân çalışmalarının tamamını içermemektedir.

Bu inceleme vesilesiyle pek çok Kürt müellifin başka bir halktan gösterildiğini, kökenleri hakkında bilgi kirliliği yapılarak yanlış bilgiler verildiğini gözlemledik. Bu tür hatalı bilgileri, objektif ve sağlam kaynaklara dayanarak düzeltmenin ilmî bir görev olduğunu düşünmekteyiz. Çalışmamızda, yazarların vefat tarihlerini esas alarak kronolojik olarak ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Kürt müfessirler, Arapça tefsir çalışmaları, Kürtler, tefsir.

Giriş

Kur'ân-ı Kerim, nazil olduğu ilk dönemden günümüze kadar en çok okunan ve Müslümanlar tarafından kapalı kalan veya açıklamaya ihtiyaç duyulan bölümlerinin açıklandığı bir kitap olmuştur. Tefsirin bağımsız bir ilim olarak Hadis ilminden ayrılması ve devamında ilimlerin tedvin edilmesinden bu yana ilim ve kültür mirasımızda Kur'ân'ı anlamaya veya açıklamaya yönelik lugavî, rivâyet ve dirâyet metoduyla yüzlerce, hatta binlerce eserin ilim dünyasına kazandırıldığını söylemek mümkündür. Arap olmayan milletlerin İslâm'ı benimseyip bu dinin kutsal kitabı olan Kur'ân-ı Kerim'i anlamak için büyük bir emek ve mesai harcadıklarına yazdıkları eserlerden şahit olmaktadır. İşte bu milletlerden biri de hiç şüphesiz Kürt toplumdur. Kürt âlimleri Kur'ân ilimleri, tefsir, haşiye veya risale türünde Kur'ân üzerine pek çok eser kaleme almışlardır.

Kürt coğrafyasının ilim merkezlerinden ve ticaret yollarından uzak olması, onların diğer İslâm beldelerine göç etmelerine neden olmuştur. Bu beldeler arasında Şam ve Mısır diyarı birinci sırada yer almaktadır. Ayrıca erken dönem Müslümanlarının etnik ayrımcılık yapmamaları, Haçlılara karşı cihat etme arzusu ve Moğol işgalinin yarattığı tahribat da Kürtlerin anayurtlarından ayrılıp bu diyarlara göç etmeye ortam hazırladığını söyleyebiliriz.¹

Kürt âlimlerin en şanslıları ise memleketlerinin dışına çıkıp İslâm coğrafyasında ilim merkezlerinden birine yerleşenlerdir. Ayrıca bölgenin tarihte pek çok defa savaş arenasına dönmesi, başta yerli halk olmak üzere, cami ve medreseleriyle kültür

¹ Bkz. Kamil Esved Kadir, *Devri 'l-Kürd el-Hadari fî Mısır ve Biladi 'ş-Şam Hilale âhdi Devleti 'l-Memalik el-Cerakise*, el-Akadimiyetü'l-Kürdiyye, Erbil 2014, s.18-23.

merkezlerine pek büyük zararlar vermiş, yazılan eserlerin de yok olmasına ve savaş külüyle birlikte gömülmesine yol açmıştır.²

Tarihin derinliklerinden ve kendi kültür mirasından yararlan(a)mayan toplulukların tarih sahnesinde fazla kalamadıkları bir gerçektir. Dolayısıyla geçmişle olan bağlarımızı sürekli canlı ve dinamik tutmak zorundayız. Kürt âlimleri tarafından Arapça tefsir alanında pek çok eser kaleme alınmıştır. Ancak bu eserlerden çok az kişi haberdardır. Bizlere miras olarak geçmiş âlimlerimizin eserlerinden yararlanmak, ilim talebelerinin bunlardan haberdar olmasını sağlamak ve hatta mümkünse bu çalışmaları ilim dünyasına kazandırmak her gayretli ilim ehlinin görevi olduğu kanaatindeyiz.

Yaptığımız araştırmalar sonucunda bu konuya ışık tutacak bir incelemenin yapılmadığını gördük. Bu alandaki eksikliği bir nebze de olsa bu çalışmamızla gidermeye çalıştık ve Kürt âlimlerinin Tefsir alanında Arapça kaleme aldıkları çalışmaları genel hatlarıyla tanıtmak ve yazarları hakkında kısaca bilgi vermeyi kendimize hedef edindik. “Kürtlerde Arapça Tefsir Çalışmaları” başlıklı bu çalışmamızda, Kürt âlimleri tarafından hazırlanan Kur’ân çalışmalarının tamamını içermemektedir. Zaten sınırları çok geniş olduğundan böyle bir çalışmayı yapmak neredeyse imkânsızdır. Bu nedenle künyelerinden Kürt olduklarına dair açık bir ifade bulunan veya güçlü delillerden dolayı Kürt olduklarına kanaat getirdiğimiz müellifleri ve eserleri –tahlil veya tenkide girmeden– tanıtmakla yetineceğiz.

“Kürtlerde Arapça Tefsir Çalışmaları” başlıklı bu çalışmamızda, Kürt âlimleri tarafından hazırlanan Kur’ân çalışmalarının tamamını içermemektedir. İmkân ve sınırları çok geniş olduğundan böyle bir çalışmayı yapmak pek mümkün görünmemekte ve çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle künyesinden Kürt olduğu anlaşılan veya yaptığımız inceleme ve araştırmalar sonucunda Kürt olduklarına kanaat getirdiğimiz müellifleri ve eserleri ele almakla yetineceğiz. Çalışmamızda hem tamamlanmış hem de yarım kalmış tefsirleri, haşiye türlerini, sûre ve ayet tefsirlerini, risale ve benzeri çalışmaları başlıklar altında; yazarların vefat tarihlerini esas alarak ele alacağız.

Tam Tefsir Çalışmaları

İslam tarihi boyunca Kur’ân-ı Kerim’i açıklamaya yönelik farklı türlerden pek çok tefsir hazırlanmıştır. Kürt âlimleri de yazdıkları eserlerle tefsir alanına katkılarda

² Bkz. Muhammed Ali Karadağî, *Vurûdü'l-Kürd fi Hadikati'l-Vurûd*, 2. Baskı, Darû Aras, Erbil 2007, s. 7.

bulunmuşlar. Bu başlık altında kaynakların taranması sonucunda tefsir alanında emek sarf eden bazı Kürt âlimleri hakkında bilgi vereceğiz.

Mevcut bilgiler ışığında tefsir alanında çalışma yapan ilk Kürt âlim, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend ed-Dîneverî (ö. 282/895)'dir. Pek çok kaynakta onun 13 ciltlik bir tefsirinin olduğu kaydedilmektedir.³ İbnü'n-Nedim'in (ö.385/995) *el-Fihrist* adlı kitabında buna değinmemiş olması,⁴ *Ensabü'l-Ekrad*⁵ kitabı gibi bu eserin de kaybolduğunu⁶ veyahut henüz bulunmadığını akla getirmektedir.

Her ne kadar biyografi kitaplarında birebir yer almasa da Dîneverî'nin Kürt olduğu⁷ kanaatindeyiz. Bizi bu düşünceye sevk eden sebepleri şöyle sıralamak mümkündür:

a) Dînever şehrinin, Cibal bölgesinde yer almasının yanı sıra⁸ İbn Havkal'in (ö. 358/969) Kürtlerin yaylakları ve kışlakları olarak gösterdiği bölgede olması.⁹

b) Dînever şehrinin İran'ın batısına düşen Kürdistan eyaleti sınırları içinde yer alması ve Modern İran haritasında Kürdistan olarak bilinmesi.

c) Bu şehrin, yaklaşık 130 yıl hüküm sürdüren Kürt Hasneveyh Emirliğine¹⁰ başkentlik yapmış olması.

d) Coğrafyacı Yakubî'nin (ö. 292/905'ten sonra) Dîneverî'nin yaşadığı Cibal bölgesini, Kürtlerin anayurdu olarak¹¹ nitelemesi.

Dîneverî'den uzun yıllar sonra Hicri 6. yüzyılda Ceylanpınar'da dünyaya gelen Abdürrazık b. Rizkullah Ras'anî'nin (ö. 661/1263) tefsir alanında üç eser yazdığını görmekteyiz. Bunlar da *Rümûzü'l-Künûz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz* ile *Metalîu Envari't-*

³ Bkz. Âdil Nüveyhid, *Mü'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâmî hetta'l-Âsri'l-Hadir*, Müessesetü Nüveyhid es-Sekafiyye, 3. Baskı, y.y., 1988, I, 36-37; Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmeded-Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Darû'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut trs., I, 42; Muhammed Emin Zeki Beg, *Meşahîri'l-Kürd ve Kürdistan fil'-Âhdi'l-İslâmî*, (Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Eşi, Kürtçe/Soraniceden tercüme etmiştir. Muhammed Ali Avni ise ikinci bölüme bazı ilaveler yapmıştır.) I, 88; Ömer Rıda Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifîn*, 1. Baskı, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1993, I, 137.

⁴ Bkz. İbnü'n-Nedim Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. Rıda-Teceddüd, y.y., trs., s. 86.

⁵ Bkz. Baba MerdûxRûhanî, *Tarihi Meşahir-i Kürd*, 2. Baskı, Serûş, Tahran, 1382, I, 9.

⁶ Ancak Muhammed Emin Zeki Beg, bu kitaptan yola çıkarak tarihi bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Bkz. Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 7. Baskı, Arapçadan trc. Muhammed Ali Avni, Türkçeye trc. Vahdettin İnce vd. Nübihar Yayınları, İstanbul 2013, s. 712.

⁷ Bkz. Ebû Hanife Dîneverî, *İslâm Tarihi*, Arapçadan trc. Nusrettin Bolelli - İbrahim Tüfekçi, 1. Baskı, Hîvda İletişim, İstanbul 2007, "Mehrdad R. Izady'den naklen." s. 16-20.

⁸ ŞihabüddînEbû Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî, *Mü'cemü'l-Büldan*, Darû Sadır, Beyrut 1977, II, 545.

⁹ Bkz. Ebû'l-Kasım İbnHavkal en-Nasîbî, *Süretü'l-Erd*, DarûMektebetü'l-Hayat, Beyrut 1992, s. 304-306.

¹⁰ Şerefhan el-Bitlîsî, *Şerefname fi Tarihi'd-Düveli ve'l-İmarât el-Kürdiyye*, trc. Muhammed Ali Avnî, 2. Baskı, Darû'z-zeman, Dimaşk 2006, s. 66-70.

¹¹ Ahmed b. EbîYakûb b. Vadih el-Katib, *Kitabü'l-Büldan*, Leiden 1890, s. 7.

Tenzil ve Mefatihü Esrari't-Te'vil adlı tefsirler ve Kur'ân ilimleri alanında yazdığı *el-Kameri'l-Munîr fî İlmi't-Tefsîr* adlı eserleridir.¹² Birinci eser, Abdülmelik b. Abdullah b. Düheş tahkiki ile Mekke'de Mektebû'l-Esedî yayınlardan 9 cilt halinde basılmıştır.

Yukarıda zikrolunan Kürt asıllı iki zatın dışında da tefsir yazarlar vardır. Bunlardan biri, ilimle iştigal eden bir ailenin çocuğu olan Ahmet b. Ahmet b. Ahmet el-Kürdî el-Hekkarî'dir¹³ (ö.763/1362).Onun, *Tefsîru'l-Hekkarî* adındaki tefsirin elyazmaları Mısır kütüphanelerinde mevcuttur.¹⁴ Tefsir ve hadis alanında eserler yazan müfessirin kız kardeşi Cüveyriye¹⁵ (ö.783/1381) ile babaları Ahmet b. Ahmet (ö. 750/1349) de hadisle meşgul olmuşlardır.¹⁶

Kürt âlimlerinden günümüze ulaşabilen tam tefsir çalışmalarından bir diğeri Osmanlı Devletinin büyük âlimlerinden Şihabüddin Ahmed b. İsmail b. Osman el-Goranî'nin(ö. 893/1488) *Ğâyetü'l-Emanî fî Tefsîri'l-Kelami'r-Rebbanî* veya *Ğâyetü'l-Emanî fî Tefsiri Seb'î'l-Mesanî* adlı tefsiridir.¹⁷ Molla Goranî eserini, Kudüs'te bulunduğu sırada 860/1456 yılında yazmaya başlamış ve 867'de (Miladi 1462-63) yılında tamamlayarak Fatih Sultan Mehmed'e ithaf etmiştir.¹⁸ Hicri 893/Miladi 1488 tarihinde vefat eden Molla Goranî eserinde, Zemâhşeri (ö. 538/1144)ile Beydavi'ye (ö. 682/1292) pek çok noktada itirazlarda bulunmuştur.¹⁹

Tefsiri günümüze ulaşan bir diğerkürt âlim, Mevlana Hüsameddin Ali b. Abdullah el-Bitlisi'nin (ö. 901-910/1495-1504) *Camîu't-Tenzil ve't-Te'vil* adlı 5 büyük ciltten oluşan tefsiridir.²⁰Bazı kaynaklarda belirtildiği üzere mezkûrtefsir, dönemin Erzurum Valisi Abdür-rauf Paşa'nın talebi üzerine kaleme alınmıştır.²¹ Şerefhan'ın(ö.

¹² Abdürrezzak b. Rizkullah Ras'anî, *Rümûzü'l-Künûz fî Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Düheş, Mektebû'l-Esedî, Mekke 2008, I, 44-46; ed-Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, I, 300-301; Salih Şeyho Resûl el-Hesniyanî, *Ulemau'l-Kürdve'l-Kürdistan*, Matbaatu Hawar, Duhok 2012, s. 221-222.

¹³ Celalüddîn Abdürrahman es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadere fî Ahbari Misirve'l-Kahire*, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I. Baskı, Darulhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, y.y., 1967, I, 358-359; Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifîn*, I, 92.

¹⁴ Tefsir hakkında daha geniş bilgiler için bkz. Muhammed Şükri, "Molla Ahmet el-Hekarî ve Cühûdühü'l-İlmiyyefî't-Tefsîr", Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran -1 Temmuz 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, I, 142.

¹⁵ Abdülhayy b. Ahmet İbnîmad el-Hanbelî, *Şezeretü'z-Zehab fî Ahbari men Zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvûtî ve Abdülkadir el-Arnâvûtî, I. Baskı, Daru İbn Kesîr, Dimaşk-Beyrut 1992, VIII, 482.

¹⁶ Ahmet b. Ali İbn Hacer el-Askalanî, *ed-Dürerü'l-Kamîne fî A'yani'l-Mieti es-Samîne*, y.y. trs., I, 98-99.

¹⁷ Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekaik en-Nü'maniyye fî 'Ulemai Devleti'l-Osmaniyye*, Darü'l-Kitab el-Ârabî, Beyrut, 1975, s. 51; ayrıca bkz. Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifîn*, I, 376; Heyet, *el-Fihrisü'ş-Şamil*, el-Mecme'ul-Melekîli Buhûsî'l-Hadareti'l-İslâmiyyetî, Amman 1989, I, 507.

¹⁸ M. Kâmil Yaşaroğlu, "Molla Gürânî" *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 250.

¹⁹ Taşköprüzâde, *eş-Şekaik en-Nü'maniyye*, s. 53-54.

²⁰ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifîn*, II, 464.

²¹ Bkz. Nüveyhid, *Mü'cemü'l-Müfessirîn*, I, 369.

1008/1599) *Şerefname* adlı kitabında bu zatı ve tefsirini övüyor olması, yazarı ve tefsirinin önemini bizlere göstermektedir.²² Oğlu, ünlü devlet adamı İdrisî Bitlisi (ö. 931/1524) ise Beydavî tefsiri üzerine bir haşiye kaleme almıştır.²³

Kürt âlimleri tarafından yazılan bir diğer tefsir, Ebussuûd Ahmet b. Mustafa el-Îmadî(ö. 982/1574) tarafından hazırlanan *İrşadü'l-Akli's-Selîm ila Mezaya el-Kitabî'l-Kerîm* adlı tefsirdir.²⁴ Kürt asıllı bu zatla ilgili olarak kimilerince Kürt olmadığı iddia edilmektedir. Fakat Mehmet emin Zeki Beg, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri* adlı eserinde Osmanlı tarihçisi İbrahim Peçevi'nin *Peçevi Tarihi* adlı eserinde geçen "*Müftü Ebussuûd, Kürt asıllıdır. Bu nedenle huyu ve mizacı çok serttir*"²⁵ sözünü de referans göstererek Ebussuûd'un Kürt olduğunu belirtmektedir.

Kürt âlimleri tarafından hazırlanıp günümüze ulaşan tefsirlerden bir diğeri de Yusuf b. Hıdır b. Ebubekir b. İbrahim'in (ö. 1000-1002/1592-1594) *Menkûlü't-Tefasîr* adındaki 4 ciltlik tefsiridir. Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde *Meâlimu't-Tenzil*²⁶, *Keşşaf*²⁷ ve Kadî Beydavî'nin²⁸ tefsirleri dışında başka tefsirlerin olmaması, onu bu tefsiri yazmaya sevk etmiştir. Muhammed Ali Karadağî, Kehf sûresiyle başlayan bu tefsirin 2 cildini Şeyh Abdullah el-Xerpanî Kütüphanesinde gördüğünü²⁹ aktarır. Ziriklî, bu eserin Türkiye'de basıldığını ve bir elyazmasını Manisa'da (nr: 1075) gördüğünü belirtir.³⁰

Mezkûr müellifin adı, *Hediyetü'l-Ârifîn*, *Îdahü'l-Meknûn* ve *el-A'lam*'da Yusuf b. Muhammed es-Sügratî el-Kürdî şeklinde kaydedilmiştir. Ancak Baba Merdûx Rûhanî'ye göre, "Yusuf b. Muhammed Sügratî veya Süğrayî" şeklindeki yazım hatalıdır. Doğrusu "Muhammed Sarayî" şeklindedir.³¹ Ayrıca Yusuf el-Esam el-Kürdî es-Sühranî ile Yusuf b. Muhammed es-Sühranî'yi birbiriyile karıştırmamak gerekir. İkincisinin Beydavî tefsiri üzerine bir haşiyesi vardır. Ancak ünlü olan birincisidir.³²

²² el-Bitlîsî, *Şerefname*, s. 326.

²³ Bkz. *el-Fihrisü's-Şamil*, I, 322, 557.

²⁴ el-Müderriş Abdülkerim Muhammed, *Ulemaûna fî Hidmeti'l-İlmi ve'd-Dîn*, 1. Baskı, Yayına hzl. Muhammed Ali Karadağî, y.y., 1983, s. 38-40.

²⁵ Zeki Beg, *Meşahir-i'l-Kürd*, II, 423-424.

²⁶ Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd b. Muhammed b. Fida, el-Beğavî'nin rivayet metoduyla yazdığı "*Meâlimi't-Tenzil*" veya "*Tefsîrü'l-Beğavî*" adıyla bilinen tefsirdir.

²⁷ Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin, *el-Keşşâf ân Hakaiki'Ğavamidi't-Tenzilî ve Uyûn'il-Ekavilî fî Vuhûci't-Te'vîlî* adlı ünlü tefsirdir.

²⁸ Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali el-Beydavî eş-Şirazî'nin *Envarü't-Tenzil ve Esrarü't-Te'vîl*, adlı tefsirdir.

²⁹ Kütüphanelerdeki elyazmaları için bkz. *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 654.

³⁰ Bkz. Hayrüddin b. Mahmûd ez-Zirikfîed-Dimeşqî, *el-A'lam*, 15. Baskı, Darü'l-İlmi li'l-Melayîn, VIII, 251; Muhibbî Muhammed Emin, *Hûlasatü'l-Eser fî A'yani el-Kirni'l-Hadî Aşer*, y.y., trs., IV, 509; *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 654.

³¹ Bkz. Baba Merdûx, *Tarihi Meşahir-i Kürd*, I, 165.

³² Bkz. Nüveyhid, *Mü'cemü'l-mifessirîn*, II, 749.

Kur'ân ve Kur'ân ilimleri çalışmaları katalogunda Molla Goranî Ali b. Muhammed (ö. 1094/1683) tarafından hazırlandığı belirtilen *Tefsîru Molla Goranî* adlı bir tefsir kaydedilmektedir.³³ Hakkında daha detaylı bilgiye ulaşamadığımızdan burada sadece adını vermekle yetineceğiz.

Abdülğani en-Nablûsî (ö. 1143/1730) *el-Hakikat ve'l-Mecaz* adlı eserinde Medine'de ikamet eden Molla Mahmûd el-Kürdî'nin 8 ciltlik bir tefsirinden söz eder. Nablûsî, eserin son cildini gördüğünü ve Fâtîha sûresini müellifiyle beraber okuduklarını da belirtir. İfadesine göre tefsir irab, ahkâm, hikmet ve incelikleri içinde barındırmaktadır.³⁴ Bu malumatlar dışında Molla Mahmûd'un hayatı hakkında elimizde bir bilgi yoktur. Ancak müellifin hicri 1106/1693 yılında hayatta olduğu kesindir. Çünkü Nablûsî'nin 388 gün süren seyahati, hicrî 1105'te başlayıp 1106'da bitmiştir.³⁵

1754 yılında Bitlis'in Hizan ilçesinin Kulpik (Süttaş) köyünde dünyaya gelen ve öğrenimini değişik medreselerde sürdürerek icazet alan ve 1259/1843 yılında Siirt'te vefat eden³⁶ Molla Halil'in 2011 yılında Nûbihar yayınları tarafından *Basîretu'l-Kulûb fî Kelâmi Allâmi'l-Guyûb* adıyla basılan Kur'ân tefsirini de burada zikretmek gerekir.

Haydarî ailesinden İbrahim b. el-Haydarîde geride 2 ciltlik bir tefsir bırakmıştır.³⁷ Aynı aileden İbrahim Fasîh el-Haydarî (ö. 1300/1882) de *Fesîhü'l-Beyan fî Tefsîri'l-Kur'ân* adlı bir tefsir yazmıştır.³⁸ *Mu'cemü'l-Müellifin* adlı eserde belirtildiğine göre, Kazım el-Haydarî'nin (ö. 1313/1895) de bir Kur'ân tefsiri bulunmaktadır.³⁹

Şeyh Muhammed Emin el-Berzencî aracılığıyla Bağdat'a yerleşen ve İmam Azam Camisi'nde ikinci baş müderris olarak tayin edilen Hüseyin b. Abdullah b. Muhammed el-Peşderî'nin (ö. 1322/1904) de *et-Tühfetü'l-Behiyye fî Tefsîri'l-Âyat* adlı bir tefsiri vardır. Muhammed Ali Karadağî, bu tefsirin bir elyazmasını gördüğünü söyler.⁴⁰

³³ Heyet, *el-Fihristü's-Şamil*, II, 729.

³⁴ Abdülğani b. İsmail en-Nablûsî, *el-Hakikat ve'l-Mecaz fî'r-Rihleti ila Biladi's-Şam ve Mısır ve'l-Hicaz*, yayına hzl. Ahmet Abdülmecid Hüreydî, Merkez Tahkik et-Türas, y.y., 1986, s. 378; Muhammed Ali es-Siverekî el-Kürdî, *el-Mevsûatü'l-Kübra li Meşâhiri'l-Kürd 'abre et-Tarih*, 1. Baskı, ed-Dar el-Arabîyyeli'l-Mavsûat, Beyrut 2008, V, 78.

³⁵ en-Nablûsî, *el-Hakikat ve'l-Mecaz*, s. 10.

³⁶ Ömer Pakiş, "Molla Halil Siirdî", *DİA*, 1995, XXX, 250-251; Baba Merdûx, *Tarihi Meşâhiri-i Kürd*, I, 366; el-Hesniyanî, *Ulemai'l-Kürd*, s. 183; Zeki Beg, *Meşâhiri'l-Kürd*, I, 204; el-Müderris, *Ulemaûna*, s. 193.

³⁷ İbrahim Fasîh el-Haydari, *Üvvanü'l-Mecd fî beyani ahvali Bağdad ve'l-Basra ve Necd*, 1. Baskı, Darü'l-Hikme, y.y., 1998, s. 126; el-Müderris, *Ulemaûna*, s. 19.

³⁸ el-Haydari, *Üvvanü'l-Mecd*, s. 133; el-Müderris, *Ulemaûna*, s. 19; Karadağî, *Muhammed Feydî ez-Zehavî -Nebzetün ân Hayatîhi ve şey'inmin Asarihi-*, 1. Baskı, Darü Aras, Erbil 2004, s. 122.

³⁹ Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifin*, II, 663.

⁴⁰ Karadağî, *Feydî ez-Zehavî*, s. 94-95; Karadağî, *Vurüdü'l-Kürd*, s. 221-222.

Arapçanın yanı sıra Farsça, Türkçe ve İngilizceyi iyi derecede bilen, selefi düşünceye sahip, hurafe, bid'at ve nasların teviline şiddetle karşı duran biri olarak bilinen Reşid b. Hasan Ağa el-Kürdî'nin (ö. 1954) de bir tefsir yazdığı kaydedilmektedir.⁴¹

1321/1900 yılında dünyaya gelen, Arapça ve dini ilimler alanında eğitim görmesi için babası tarafından Hicrî 1340 yılında Mısır el-Ezher Üniversitesine gönderilen ünlü hattat Muhammed Tahir b. Abdülkadir b. Mahmûd el-Kürdî el-Mekkî (ö. 1400/1980) *Zühretü't-Tefasîr* –henüz yayınlanmamıştır– ile *et-Tefsîrü'l-Mekkî* adlarında iki tefsir hazırlamıştır. *Et-Tefsîrü'l-Mekkî*, el-Kürdî'nin tefsirle ilgili en geniş eseridir. Sadece birinci cildi basılan tefsirin kalan kısmı henüz yayınlanmamıştır.⁴²

Müellif, *Zehratu't-Tefasîr*'i, daha geniş olan *et-Tefsîru'l-Mekkî* adlı eserinde kazandığı tecrübe neticesinde kaleme aldığını belirtmiştir. el-Kürdî, *Zehratu't-Tefasîr*'in mukaddimesinde tefsir metodundan, başvurduğu kaynaklardan ve tefsirdeki amacından şöyle söz etmiştir: “*Yüce Allah on yıl önce et-Tefsîrü'l-Mekkî adlı geniş eseri yazmamı bana nasip ettikten sonra bu senenin (1390 h.) başında gönlümü, muteber tefsir kitaplarından özet manaları seçip nahvî illetlerden, belagat vecihlerinden, fazla rivayetlerden ve İsrailî kıssalardan uzak, Kur’ân-ı Kerim’in tüm manalarını en mükemmel şekilde içerecek, ne çok kısa ne de fazla uzun bir tefsir yazmaya açtı.*”⁴³ Kaynaklar bakımından ise Celaleyn tefsiri ile İbn Kesîr tefsirinin yanı sıra *Hâşiyetu'l-Cemel* ve *Hâşiyetu's-Sâvî*’den de istifade ettiğini aktarmaktadır. Ayrıca sadece alıntı yaptığı uzun cümleleri sahiplerine dayandırdığını, kısa cümleleri ise anlatımı bozmamak için kaynak belirtmeden naklettiğini ifade etmektedir. Müellif, amacının Kur’ân-ı Kerim’in kolay bir şekilde anlaşılması olduğu için söz konusu kaynaklarla yetinerek başka kaynaklara müracaat etmediğini de açıklamaktadır. Müellif, bu eserini baskıya hazır hale getirmesine rağmen onu yayınlamak nasip olmamıştır. Eser hala mahtûta olarak durmaktadır.⁴⁴

1901 yılında Kuzey Irak’ın Tekiyye köyünde dünyaya gelen Abdülkerim el-Müderriş’in (ö. 2005) *Tefsîrî Namî* adlı Kürtçe/Soranîce tefsirinin yanı sıra Arapça kaleme aldığı 7 ciltlik *Mevahibü'r-Rehman* isiminde bir tefsiri daha vardır. Müderriş,

⁴¹ Bkz. İbrahim ed-Derûbî, *el-Bağdadiyün Ahbaruhüm ve Mecalisuhüm*, Matbbattü'r-Rabita, Bağdat 1958, s. 142-143; el-Hesniyanî, *Ulemai'l-Kürd*, s. 188.

⁴² Abdülvahhab İbrahim Ebu Süleyman, “el-Âllame Muhammed Tahir Kürdî el-Mekkî eş-Şafîî el-Hattat Nasihû Mushaf-i Mekke el-Mükerreme”, *Mecelletü'l-Bühüsve'd-Dirsrat el-Kur’âniyye*, Yıl: 4, Sayı: 7, s. 72-88.

⁴³ Bkz. Ebu Süleyman, “el-Âllame Muhammed Tahir Kürdî el-Mekkî”, s. 88-89.

⁴⁴ Ebu Süleyman, “el-Âllame Muhammed Tahir Kürdî el-Mekkî”, s. 18-20. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şahin Şimşek, “Muhammed Tahir el-Kürdî el-Mekkî el-Hattat: Hayatı ve Eserleri” *e-Şarkiyat Dergisi*, Kasım – 2016, Cilt: 8, Sayı: 2 (16), s. 860-877.

ilmi icazetini 1925'te Şeyh Ömer Karadağ'ı'den almıştır. Müderris'in Farsça, Arapça ve Kürtçe kaleme aldığı kırka yakın eseri yayınlanmıştır.⁴⁵

Sıbkan aşiretine mensup olan ve 1931'de Ağrı'nın Eleşkirt ilçesinde dünyaya gelen Ali Arslan'ın *Mükaddimefi't-Tefsîr, Meali Kur'ân-ı Kerim* ile 16 ciltlik *Hülasetü't-Tefasîr* adlı büyük hacimli bir tefsiri bulunmaktadır. Tefsir ve Kur'ân ilimleri alanındaki çalışmalarının yanı sıra Arslan'ın, Arapçadan Türkçeye kazandırdığı pek çok eserdir.⁴⁶

Son olarak tefsiri ve hayatı hakkında detaylı bilgiye sahip olmadığımız Davut b. Muhammed el-Kürdî'nin *Tefsîrü'l-Hadî* isimli tefsiri de burada belirtmek gerekir.⁴⁷

Kur'ân'ın Tümünü Kapsamayan Tefsir Çalışmaları

Yukarıdaki çalışmaların yanında Kur'ân'ın tamamını kapsamayan diğer bir ifadeyle yarım kalan tefsir çalışmaları da yapılmıştır. Bu başlık altında ilgili müellif ve eserlere yer vereceğiz.

Görebildiğimiz kadarıyla tamamlanmayan ilk tefsir, Şam'da doğan ve daha sonraları Mısır'a yerleşen Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülmü'min el-İs'irdî'nin (ö. 749/1348) Bakara sûresine kadar tefsir ettiği 2 cilt halinde yarım kalan tefsiridir. Bu zat İbnü'l-Lebban lakabıyla meşhurdur. Bu tefsirinin yanı sıra onun tefsir ile alakalı olarak *Reddu Meâni'l-Âyati'l-Müteşabihat ila Meâni'l-Âyati'l-Mühkemat* adında bir eseri daha vardır.⁴⁸

Davûdî (ö. 945/1538), ilgili eserin mutasavvıfların metoduyla müteşabih bazı âyet ve hadisler için belirttiği ve adını da "*Îzaletü's-Şübühat âni'l-Âyat ve'l-Ahadisi'l-Müteşabihat*" şeklinde kaydetmiştir.⁴⁹ Edenevî (ö. h.11. yy.) ise Reşidüddin Ebu Cafer Muhammed b. Ali el-Mazenderanî'nin (ö. 588/1192) eserinden alıntılar yapmak suretiyle bu eserini yazdığını söylemiştir.⁵⁰

⁴⁵ el-Müderriş, *Ulemaîna*, s. 324-332. Ayrıca bkz. Âbid Hasan Cemil Birifkanî, "eş-Şeyh Abdülkerim el-Müderriş ve Cühüdühü'l-İlmiyye", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler* (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran -1 Temmuz 2012, BÜY,2013 II, s. 556.

⁴⁶ Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması*, Çağlayan Yayınları, İstanbul 1996, s. 95-96; Ruşen Arslan, "Diyaret, Siyaset ve Kürtler", *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı: 12, Nisan-Mayıs 2014, s. 54.

⁴⁷ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 880.

⁴⁸ Ziriklî, *el-A'lam*, V, 327; ed-Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 80; *el-Fihrisü's-Şamil*, I, 406-407; el-Hesniyanî, *Ulemai'l-Kürd*, s. 174; el-Müderriş, *Ulemaîna*, s. 485; Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifîn*, III, 78.

⁴⁹ ed-Davûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 81; Ayrıca bkz. Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifîn*, III, 78.

⁵⁰ Ahmed b. Muhammed el-Edenevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Haziy, 1. Baskı, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1997, s. 297.

Yarım kalan tefsirlerden bir diğeri de *Keşfü'z-Zünûn*'un sahibi Hacî Halife Kâtib Çelebî (ö. 1067/1657) ile aynı yüzyılda yaşayan⁵¹ Abdülmühsin b. Süleyman el-Goranî'nin (ö. 1040/1631) *Cami'ul-Esrar fi't-Tefsîr* adlı tefsiridir. Yarım kalan bu çalışma A'râf sûresine kadardır. Medine'de oturan Abdülmühsin, tefsirini dönemin Padişahı IV. Murad'a (ö. 1049/1640) ithaf etmiştir.⁵²

Medine'ye yerleşen müfessir Abdülkerim b. Ebubekir b. Hidâyetullah el-Hüseynî el-Goranî'nin (ö. 1050/1640) de Nahl sûresine kadar yarım kalan 3 ciltlik bir tefsiri vardır.⁵³

Memleketinde pek çok âlimden eğitim gördükten sonra Şam'a yerleşen Molla Ebubekir Ahmed b. Davud el-Gelalî'nin⁵⁴ (ö. 1269/1853) yarım kalan "*Sefvetü't-Tefasîr*" adındaki tefsirini⁵⁵ de burada zikretmek gerekir. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre bu tefsirin tek nüshası zamanında Şeyh Ahmet Abidîn'in yanında bulunmaktaydı.⁵⁶

Son olarak, Bediüzzeman Said Nursî'nin (ö. 1960) de yarım kalan bir tefsiri günümüze kadar ulaşmış ve birden çok defa yayınlanmıştır. Nursî, *İşârâtü'l-İ'caz fi Mezânni'l-Îcaz* adlı tefsirini Birinci Dünya Savaşı'ndan az önce yazmaya başlamıştır. Savaş esnasında talebelerinden Molla Habib Efendi'ye yazdırmıştır. Said Nursî dört talebesiyle Ruslara esir düşmeden önce eserin müsveddelerini kardeşi Molla Abdülmecid'e verir. O da Diyarbakır'a giderek Vali Cevdet Bey'in evinde eseri tebyizetmiştir.⁵⁷ Eser, Bakara sûresinin 31. âyetiyle son bulmaktadır.

Haşiye Türü Çalışmalar

Kürt âlimleri tarafından Kur'ân-ı Kerim'in baştan sona kadar tefsir edildiği ile Kur'ân'ın tamamını kapsamayan tefsir çalışmalarını yanı sıra haşiye ve talîkat türünden eserler de kaleme alınmıştır. Bu başlık altında Kürt âlimleri tarafından Arapça olarak hazırlanan haşiye türü çalışmaları ele alacağız.

⁵¹ Baba Merdûx, *Tarihi Meşahir-i Kürd*, I, 183

⁵² Hacî Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn ân Esami'l-Kütübive'l-Fünûn*, yayına hzl. Muhammed Şerafettin Yaltkaya ile Rıfat Bilge, Darûlhyai't-Türasi'l-Ârabi, Beyrut trs., II cilt, I, 524;

⁵³ Muhibbî, *Hülasatü'l-Eser*, II, 474; Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifîn*, II, 205.

⁵⁴ Irak Kürdistan'ında Celale köyünde dünyaya geldiğinden kendisine "el-Kelalî/el-Gelalî" denilmiştir. Bkz. es-Siverekî, *el-Mevsûatü'l-Kübra*, I, 100.

⁵⁵ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifîn*, I, 443; Ziriklî, *el-A'lam*, II, 62; Nüveyhid, *Mü'cemü'l-Müfessirîn*, I, 37; el-Müderriş, *Ulemaîna*, s. 6.

⁵⁶ Muhammed Edip Âl Tekiyüddîn el-Hisnî, *Müntehabatü't-Tevarîh li Dimaşk*, el-Matbatatü'l-Hadîse, Dimaşk 1927, I-II, 695-696.

⁵⁷ Bediüzzeman Said Nursî, *İşârâtü'l-İ'caz fi Mezânni'l-Îcaz*, trc. Abdülmecid Nursî, DİB yay, Ankara 2014, s. 37-38.

Halep'te dünyaya gelen ve günümüzde Batman'ın bir ilçesi olan Hasankeyf'e nispetle İbnü'l-Molla el-Haskefî lakabıyla meşhur olan Ahmed b. Muhammed b. Ali'nin (ö. 1003/1595) Arap dili ve daha pek çok alanda yazdığı kitap ve risalelerin yanı sıra⁵⁸ Hicr sûresinin 83. âyeti ile ilgili olarak *Mebhasün âla Mevdi'in min Envari't-Tenzîli'l-Beydavî* adında Beydavî tefsirinin bazı bölümlerini açıklamaya yönelik bir risale kaleme almıştır.⁵⁹

Kuzey Irak'taki İmadiye şehrine nispetle Abdurrahman el-İmadî⁶⁰ olarak meşhur olan ancak Şam'da dünyaya gelen Hanefi fakih Abdurrahman el-İmadî'nin (ö. 1051/1641) bazı âyetlerin tefsirine dair *Tehrîrû't-Tevîl âla ma fî meânî ba'di Âyi't-Tenzîl* ve Keşşaf tefsiri üzerine *Haşiye âla ba'di Tefsîri'l-Keşşaf* adında bir haşiyesi bulunmaktadır.⁶¹

Molla Şeyhî Şeyh b. İlyas el-Ürmevî'nin (h. 1025 hayattaydı) Beydavî şerhi üzerine bir haşiyesi ile (önsöz ve Fâtiha sûresinin tefsirini içermektedir) *Haşiyetu Molla Şeyh Kürdvan* isimli Fâtiha sûresinin tefsiri⁶² günümüze ulaşan haşiye türü çalışmalardandır.

Kur'ân ilimleri ve tefsir adlı katalogda, Abdurrahman el-Kürdî'nin (ö. 1063/1653) İsrâ sûresi üzerine bazı talikatlar yazdığını⁶³ bulmaktayız.

Tefsir dışındaki ilimlerde de risaleleri bulunan Osmanlı devletinde ün yapmış Kürt şahsiyetlerinden biri olan Abdullah Efendi'nin (ö. 1064/1654) Beydavî tefsiri üzerine haşiye ve talikatlar yazmıştır.⁶⁴

Muhammed Şerif b. Yusuf b. Mahmûd (eş-Şahoyî)⁶⁵ el-Goranî (ö. 1077/1667) hikmet ve felsefe kitaplarına yazdığı haşiyelerin yanı sıra Beydavî tefsiri üzerine de 2 haşiyesi bulunmaktadır.⁶⁶ Molla Muhammed, Mekke ve Medine'de belli bir süre kaldıktan sonra Yemen'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.⁶⁷ Rûveysî aşiretine

⁵⁸ Zirikî, *el-A'lam*, I, 235.

⁵⁹ *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 654.

⁶⁰ Zeki Beg, *Meşahîri'l-Kürd*, II, 283.

⁶¹ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, II, 121; *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 687-688; ayıca bkz. el-Müderriş, *Ulemaîna*, s. 509-510.

⁶² Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 671.

⁶³ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 880

⁶⁴ Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 51.

⁶⁵ Kürdistan'daki "Şaho" sıra dağlarına nispetle kendisine "Şahoyî" denilmiştir. Bkz. Baba Merdûx, *Meşahir-i Kürd*, I, 207.

⁶⁶ Muhibbî, *Hülasatü'l-Eser*, IV, 280-281; Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, III, 344; *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 716.

⁶⁷ el-Müderriş, *Ulemaîna*, s. 492.

mensup⁶⁸ olan babası Yusuf b. Mahmûd'un(ö. 1000/1592) da Beydavî üzerine bir haşiyesi mevcuttur.⁶⁹

Abdullah b. İbrahim el-Goran'ın (ö. 1059/1649 hayattaydı.) Beydavî tefsirinden Fetihsûresi şerhi üzerine yazdığı haşiyeye⁷⁰ günümüze ulaşan haşiyeye türü çalışmalardandır.

Damadvanî lakabıyla şöhret bulan Mustafa b. Abdullah el-Kürdî'nin(ö. 1098/1687) de Beydavî'nin tefsirine bir haşiyesi bulunmaktadır.⁷¹

Tefsir alanında âyet,sûre tefsirinin yanı sıra haşiyeye türü pek çok eseri de günümüze kadar ulaşan Irak'ın Şehrezûr şehrinde dünyaya gelen Hemedan, Bağdat, Şam, İstanbul ve Mısır'a ilmi seyahatlerde bulunan ve nihâyetinde Medine'ye yerleşip orada ders veren Muhammed b. Abdürresûl el-Berzencî'nin (ö. 1102/1691) Bakara sûresinin 200. âyetinde geçen "أَشَدَّ ذِكْرًا" ile Nisa sûresinin 77. âyetinde geçen "أَشَدَّ حَسْبِيَّةً" kelimelerinin dilsel tahlilini içeren *Eşeddu fikrin ve Eşeddu meşyetin fî irabi eşeddu zikren ve eşeddu haşyeten*, Âl-i İmran sûresinin 173. âyetinin irabı ile ilgili *Sevâü's-Sebîl ila İrabi Hasbunallah ve Ni'me'l-Vekîl* adlı risaleleri dışında Mâidesûresinin ilk âyetlerinin tefsir edildiği *Mirqatü's-Sü'ûd ila Fehmi Evaili'l-Uqûd ev es-Silatu ve'l-Âidetu fî Tefsîri Evaili'l-Maide* ile *en-Nefhetü'l-Fayihe fî Mesaili'l-Fatiha* adındaki risaleleri günümüze kadar gelmiştir. Bunun dışında Beydavî tefsirinin ilk bölümlerini şerh eden *Enharü's-Selsebîl li-riyadi Envari't-Tenzîl ve Mizaci'l-Zencebîl li-hiyadi Esrari't-Tevîl* adında bir haşiyesi bulunmaktadır.⁷²

İbrahim el-Kürdî'nin (ö. 1151/1731)⁷³ de Beydavî'ye yazdığı haşiyeye ile *Risaletü nfi't-Tefsîr* adlı bir risalesi bulunmaktadır.⁷⁴

Hicri 1182 Miladi 1769'da Diyarbakır'da vefat eden Abdulaziz el-Amidi'nin, pek çok eserinin yanında Beydavî tefsirine yaptığı bir taliki bulunmaktadır.⁷⁵

Haydarî ailesinden Maveran'da dünyaya gelip Bağdat'a yerleşen ve vefat edene kadar orada kalan Sibgatullah b. İbrahim b. Haydar el-Haydar'ın (ö.1187/1773)Beydavî tefsiri üzerine bir haşiyesi bulunmaktadır.⁷⁶

Küçük Ahmet lakabıyla tanınan Ebubekir el-Amidi'nin Fâtiha sûresinin tefsiri ile Beydavî tefsiri üzerine bir haşiyesi bulunmaktadır. Amidi,1190/1776 tarihinde

⁶⁸ Baba Merdûx, *Meşahir-i Kürd*, I, 164.

⁶⁹ Muhibbî, *Hülasatü'l-Eser*, IV, 508; Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, IV, 183.

⁷⁰ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 692.

⁷¹ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, III, 871; Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 123.

⁷² Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, III, 292, 409; *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 740.

⁷³ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, I, 23.

⁷⁴ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 739-880

⁷⁵ Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 42.

⁷⁶ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, I, 837.

Diyarbakır'da vefat etmiştir.⁷⁷ *Diyarbakır Ulema ve Eşrafı* adlı eserde belirtildiğine göre bu haşiye, ilgili eserin baş kısmını içermektedir.⁷⁸ Küçük Ahmet, Diyarbakır ilinin Mardin kapısı bitişiğinde bulunan Hz. Ömer Camii dairesinde bulunan medresede müderrislik yapmıştır. Şöhretinden dolayı, çevre bölgelerden öğrenciler akıp gelmekteydiler.⁷⁹ Öğrencisi Mevlana Muhammed Diyaüddîn Akıskavî'nin belirttiğine göre kendisi, "Âlimlere, şeyhlere ve vezirlere çokça itiraz eder ve onlara yüklenirdi."⁸⁰

20'den⁸¹ fazla talik, şerh ve haşiye türü önemli eserler geride bırakmış olan Çoman şehrinin kuzeyindeki Rost köyünde dünyaya gelen Muhammed b. Adem b. Abdullah el-Bamelkî'nin (ö.1252/1836) *Keşşaf* tefsirine yazdığı bir haşyesivardır.⁸²

Muhammed Sadık Hamidi, 2012 tarihli Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Uluslararası Sempozyumu'nda "Mardin ve İlçelerinde Hâmidîyye Medreseleri" başlıklı tebliğinde Şeyh Hamid'in (ö. 1299/1881) Beydavî tefsirine önemli bir haşiye yazdığından söz etmekte ve bu eserini bulamadıklarını belirtmektedir.⁸³

Hicri 1253 Miladi 1838'de Süleymaniye şehrine bağlı Karadağ'da dünyaya gelen Abdurrahman Karadağ'ın de Beydavî tefsirine yazdığı haşiye ve talikleri vardır. Karadağ, Hicri 1330/1912'de Bağdat'ta vefat etmiş ve Baba Görgör-Cırcır tekkesinde defnedilmiştir.⁸⁴

Şekakî Kürt aşiretine mensup olup dönemin İran Şah'ı ile yaşadıkları bazı problemlerden ötürü Tebriz bölgesinden Irak'a göç eden ve "İbn Hayyat" ailesi olarak bilinen⁸⁵ Karadağlı⁸⁶ Muhammed b. el-Hayyat (ö. 1281/1864)⁸⁷ ile oğlu Abdurrahman'ın (ö. 1335/1914) da Beydavî'nin tefsirine⁸⁸ haşiye yazmışlar.

⁷⁷ Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 126.

⁷⁸ Ali Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fi Terâcimi Meşâhîri Âmid*, yay. haz. Günay Kut vd., 1. Baskı, TYEKB, İstanbul 2014, II, 92.

⁷⁹ Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id*, II, 87.

⁸⁰ Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id*, II, 90.

⁸¹ Eserlerin isimleri için bkz. el-Hesniyanî, *Ulemai'l-Kürd*, s. 389.

⁸² Bkz. el-Müderriş, *Ulema'una*, s. 507-509; Muhammed Zeki Molla Hüseyin el-Bervarî, "el-Haletü'l-İlmiyye ve Devrü'l-Mesacid el-Medresiyye fi Kürdistanı'l-İrak", Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran -1 Temmuz 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013 II, 579.

⁸³ Muhammed Sadık Hamidi, "Mardin ve İlçelerinde Hâmidîyye Medreseleri", Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran -1 Temmuz 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013 II, 444.

⁸⁴ Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 67-68.

⁸⁵ Bkz. Ümid Necmüddin Cemil el-Müftû, *et-Tibyan fi Beyani'n-Nasihve'l-Mensûhmine'l-Kur'an li İbn Hayyat el-Karadağî -Dirase ve Tahkik-*, Camiatu Selahaddin Külliyyetü's-Şeria ve'd-Dirasat el-İslâmiyye (Selahattin Üniversitesi İlahiyat ve İslâmî Bilimler Fakültesi), basılmamış Yüksek Lisans Tezi Erbil, 2003, s. 19.

⁸⁶ Önceleri Zerdî Beg'e nispetle "Zerdî Awa" olarak isimlendirilen Karadağ, Süleymaniye'nin güneybatısına düşmektedir. Şehre 40 km uzaklıktadır. (Bkz. el-Müftû, *et-Tibyan fi Beyani'n-Nasih*, s. 19).

Molla Said Erzen'in belirttiğine göre amcası Seyid 'Eliyê Findikî (Erzen) (ö. 1967) Beydavî tefsiri üzerine bir haşiye yazmıştır.⁸⁹

1890 yılında Erbil'in çevre köylerinden Kûzepank'ta dünyaya gelen Molla Salih'in (ö. 1973) Neseff'nin(ö. 701/130) *Medarik* tefsirine yazdığı ve henüz yayınlanmayan haşiyesinin⁹⁰ yanı sıra Hâzin tefsirine ve 4 cilt halinde Beydavî tefsirine yazdığı haşiyeleri bulunmaktadır.⁹¹

Mehmet Çağlayan, *Şark Uleması* adlı kitapta Medine kadılığı yapan Abdullah el-Kürdî'nin (ö.1064/1654) Beydavî tefsirine bir haşiye yazdığından bahsetmektedir.⁹²

Fethullah b. İbrahim el-Haydarî'nin⁹³ de Beydavî üzerine bir haşiyesi bulunmaktadır.

Tefsir elyazmaları kataloglarına baktığımızda İbrahim b. Hasan el-Kürdî eş-Şehrezûrî'nin birden fazla risale, haşiye ve talik türünde çalışmalar yaptığı⁹⁴ görülmektedir.

1938'de dünyaya gelen Doğubayazıtlı Molla Musa Celalî (Geçit) tarafından, şer'î pek çok üst düzey mevkilerde görev yapan ve son olarak Şam müftülüğüne yükselen Mahmûd b. Muhammed Nesib el-Hamzavî'nin (ö. 1304/1887) mühmel olarak hazırladığı *Dürri'l-Esrar* adlı tefsirine,⁹⁵ *Haşiyetü't-Tefsîr el-Mühmel el-Müsemma bi Dürri'l-Esrar* adıyla anlaşılması zor olan yerlerin açıklandığı tek cilt halinde bir haşiye yazılmıştır. Eser, 2008'de İstanbul'da yayınlanmıştır. Aynı eserin daha geniş ve kapsamlı ikinci baskısı,Ravza yayınları tarafından 2015'de İstanbul'da yapılmıştır. Ancak genişletilmiş ikinci baskıda (iki cilt) eserin adı *HaşiyetuKenzi'l-Ebrar* olarak değiştirilmiştir.

Ayet, Sûre, Risale ve Benzeri Çalışmalar

Yukarıda temas edilen çalışmaların dışında bir âyet, sûre, veya Kur'ân ilimleri konusuna bağlı alanlarda da çalışmalar yapılmıştır. Şimdi bu mecrada emek sarf eden âlimlerimizin eserleri hakkında bilgi vermek istiyoruz.

⁸⁷ Zeki Beg, *Meşahîri'l-Kürd*, II, 408; Karadağî, *Feydî ez-Zehavî*, s. 129-130.

⁸⁸ el-Müderriş, *Ulemaîna*, s. 276-178.

⁸⁹ Bkz. Seyid 'EliyêFindikî, *Dîwan*, hzl. Selman Dilovan-HuseynŞemrexî, 6. Baskı, Nübihar Yayınları, İstanbul 2012, s. 9.

⁹⁰ el-Müderriş, *Ulemaîna*, s. 244; el-Hesniyanî, *Ulemai'l-Kürd*, s. 207.

⁹¹ el-Bervarî, "el-Haletü'l-İlmiyye", II, 581.

⁹² Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 142.

⁹³ el-Müderriş, *Ulemaîna*, s. 432

⁹⁴ Heyet,*el-Fihrisü'ş-Şamil*, II, 739-740

⁹⁵ Molla Musa Celalî (Geçit), *Haşiyetu Kenzi'l-Ebrar âla't-Tefsîr el-Mühmel el-Müsemma Dürri'l-Esrar*, Ravza Yayınları, İstanbul 2015, s. 4

Hadis, tefsir, fıkıh ve rical ilmi alanının öncülerinden olan İbn Salah Osman b. Abdurrahman b. Osman b. Musa eş-Şehrezûrî el-Kürdî (ö. 643/1245) müstakil bir çalışma olarak olmasa da *Fetava ve Mesail İbni's-Selah fî't-Tefsîr ve'l-Hadîs ve'l-Üsûl ve'l-Fıkh* adlı kitabında bazı ayetleri tefsir etmiştir.⁹⁶ Bu eseri, öğrencisi Kemalüddin İshak b. Ahmet b. Osman el-Mağribî (ö. 643/1252) tarafından derlenmiştir. Kendisi eserin, 139-157 sayfalarında tefsire dair kendisine yöneltilen 10 soruyu cevaplamıştır.⁹⁷

Elimizde tefsire dair bir eseri olmasa da Ömer b. İsmail b. Mesûd b. Sa'd b. Said el-Fariqî'nin (ö.689/1290) tefsir alanına katkılarda bulunduğu kaydedilmektedir. Meyafarqînli (Diyarbakır iline bağlı Silvan ilçesi) olan bu zat Şam'daki Nasiriyye ile Zahiriyye medreselerinde hocalık yapmıştır.⁹⁸

Erbil şehrine bağlı Râznân⁹⁹ veya Râzyân'da¹⁰⁰ dünyaya gelen ve çocukken babası ile birlikte Mısır'a giden Ebü'l-Fazl Abdürrahim b. Hüseyin b. Abdürrahman b. Ebubekir b. İbrahim'in (ö. 806/1404) *Elfiyye fî Garîbi'l-Kur'ân* adlı manzum eserine de burada değinmek gerekir. Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerim'deki bazı garîb kelimeleri alfabetik sıraya göre açıklayan manzum bir eserdir.¹⁰¹

Diyarbakır'a yerleşen ve Cizreli Molla Çelebi'nin yanında eğitimini tamamlayan Abdürrahman b. İbrahim el-Kürdî es-Sührî'nin (ö. 1064/1654) *Tefsîrû Sûreti Yasîn* adında Yasin sûresinin tefsirini içeren risalesi ile İsam'ın(ö. 945/1538)¹⁰² Kur'ân'ın son cüzü üzerine yazdığı haşiyeye¹⁰³ bir haşiyesi bulunmaktadır.¹⁰⁴ Ayrıca kimi elyazmaları kataloglarında, İsra sûresine dair bazı talikatların ona ait olabileceğine yer verilmektedir.¹⁰⁵

Eğitimini tamamladıktan sonra Şam'a yerleşen Hasan b. Muhammed b. İbrahim el-Kürdî es-Sühranî en-Nürdînî'nin (ö. 1079/1668) Müteffifin sûresinin

⁹⁶ Bkz. Tarife Ahmed Osman el-Berzencî, *İshamatu'l-Ulemai'l-Ekrad fî Binai'l-Hadarati'l-İslâmiyye Hilale'l-Karneyn (13-14 m) es-Sabi' ve's-Samin el-Hicriyeyn (el-Ulûmü'n-Nazariyye)*, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 2010, s. 195.

⁹⁷ Bkz. *Fetava ve Mesail İbni's-Selah fî't-Tefsîrîve'l-Hadisîve'l-Üsûlîve'l-Fıkhî*, thk. Abdülmü'tî Emin el-Kalâcî, I. Baskı, Darü'l-Ma'rîfe, Beyrut, 1986, II, 139-157.

⁹⁸ ed-Davûdî, *Tabakatü'l-Müfessirîn*, II, 4-5; Ziriklî, *el-A'lam*, V, 42; Ebu Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. KadîŞahbe, *Tabakatü's-Şafiiyye*, thk. El-Hafız Abdülhalim Han, *Âlemü'l-Kütüb*, Beyrut, 1407, II, 188; Tarife, *İshamat*, s. 196-197.

⁹⁹ Ziriklî, *el-'Alam*, III, 344; Baba Merdûx, *Meşahir-i Kürd*, I, 116-117.

¹⁰⁰ el-Edenevî, *Tabakatü'l-Müfessirîn*, s. 309.

¹⁰¹ M. Yaşar Kandemir, "İrâkî, Zeynüddîn", *DİA*, 1999, XXIX, 120.

¹⁰² Tam adı, Molla İsamüddin İbrahim b. Muhammed b. Arapşah el-İsferayini'dir.

¹⁰³ Beydavî tefsirinin haşiyesidir.

¹⁰⁴ Muhibbî, *Hülasatü'l-Eser*, II, 345; el-Müderriş, *Ulemaûna*, s. 266; Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, II, 72.

¹⁰⁵ Bkz. *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 880; Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 65.

tefsirini içeren bir risalesi vardır.¹⁰⁶ Kendi memleketi¹⁰⁷ ve Diyarbakır'da Kara Kasım'dan da eğitim gören bu zat, 40 yaşlarında Edirne'de vefat etmiştir.¹⁰⁸

Van'a bağlı Hoşab'da dünyaya gelen Muhammed b. Bistâm (Mehmed Efendi)el-Hoşabi'nin (ö. 1096/1685)¹⁰⁹ *Arâisü'l-Kur'ân ve Nefâisi'l-Furkan ve Ferâdisü'l-Cinân* adlı eseri, Mehmed Efendi'nin en önemli eseri olarak kabul edilmektedir. Eser, tefsirden ziyade bir tarih kitabı mesabesindedir.¹¹⁰ Ancak kaynaklarda onun Secde sûresinin 7. âyetinin tefsiri ile ilgili *Risale ala Âyetfisûreti's-Secde* adlı bir risalesi olduğu belirtilmektedir.¹¹¹ Ayrıca *Haşiye ala Envari't-Tenzil ve Esrari't-Te'vil* (Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi nr. 003600, Kılıç Ali Paşa nr. 000152) adıyla Beydavî tefsiri üzerine bir haşiyesi ve *Risale fi't-Tefsir* (Süleymaniye Harput nr. 000100) adında bir risalesi olduğu kaydedilmektedir.

Haydar b. Haydar el-Kürdî'nin (ö. 1129/1717) İhlas sûresinin tefsir edildiği bir risalesi vardır.¹¹² Abdalan'da doğup büyüyen daha sonraları Halep'e taşınan ve Hicrî 1173 Miladi 1760 yılında Şam'da vefat eden Mahmûd b. Abbas b. Süleyman el-Kürdî eş-Şehrezûrî'nin İhlas sûresinin tefsir edildiği *Zübdetü'l-Enfas fî Tefsîri Sûreti'l-İhlas*¹¹³ ile Muhammed b. Süleyman el-Kürdî'nin (ö. 1194/1780) *Refu'l-Hicab âni'n-Nasih ve'l-Mensûhî min âyi'l-Kitab* adlı çalışmalarına¹¹⁴ burada yer vermek gerekir.

Duhok'a bağlı İmadiyye şehrinin büyük âlimlerinden ve aynı zamanda Siirtli Molla Halil'in hocası olan Mahmûd el-Behdî'nin(ö. 1202/1787) büyük bir cilt halinde, mühmel (harekesiz ve noktasız) olarak kaleme aldığı Fatiha sûresinin tefsirini burada anmak lazım.¹¹⁵

İsa b. Ahmed el-Hoşnavî'nin(ö. 1200/1786) İhlas ile Fetih sûreleri tefsirinin yanı sıra¹¹⁶ Meryem sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadarki sûreleri içeren bir tefsiri bulunmaktadır.¹¹⁷

Bedrüddin el-Vanî olarak şöhret bulan Ömer b. Nuh'un(ö. 1126/1714) güneşin dönüşümünü anlatan âyetin¹¹⁸ tefsiri ile ilgili *Enîsü'r-Rems fî tefsiri âyetiCeryi's-Şems* adlı risalesinde de değinmek gerekir.¹¹⁹

¹⁰⁶ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, I, 580.

¹⁰⁷ Soran = Kuzey Irak'ta bir bölgenin adıdır

¹⁰⁸ Muhibbî, *Hülasatü'l-Eser*, s. 154-155.

¹⁰⁹ Zeki Beg, *Meşahîri'l-Kürd*, I, 382; Ziriklî, *el-A'lam*, VI, 53.

¹¹⁰ Bkz. Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vanî", *DİA*, 2003, 28 459.

¹¹¹ Bkz. *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 901.

¹¹² Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, III, 880.

¹¹³ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, III, 814; Ayrıca bkz. Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 767-768

¹¹⁴ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 781

¹¹⁵ el-Hesniyanî, *Ulemau'l-Kürd*, s. 474; el-Bervarî, "el-Haletü'l-İlmiyye", II, 582.

¹¹⁶ Karadağî, *HeviyyetuKerkûk es-Sekafiyyeve'l-İdariyye*, I. Baskı, Darû Aras, Erbil, 2004, s. 71; ayrıca bkz. *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 873-874.

¹¹⁷ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, II, 590.

Maveran'dan Şam'a taşınıp Çakmasiye medresesinde belli bir süre kalan ve daha sonra oradan ayrılıp memleketine dönüp ilmi faaliyetlerde bulunan¹²⁰ Abdullah b. Haydar b. Ahmet es-Safavî el-Hüseynabâdî el-Kürdî'nin (ö. 1150/1738) Beydavî tefsiri üzerine yaptığı talikatlar ile Nûr süresi 35. âyetinin tefsiri¹²¹ vardır. Bölgemizin ünlü âlimlerinden olan Molla Hüseyin Küçük'ün (ö. 1955) son risaleye bir reddiyesi bulunmaktadır.¹²²

Arapçayı çok iyi bildiğinden kendisine Arapzade lakabı verilen ve 1814'te Muş'ta dünyaya gelen Muhammed Hamdi Bey'in de Rahman sûresinin tefsiri bulunmaktadır. Arapzade, 1917'de Diyarbakır'da vefat etmiştir.¹²³

Hazrolu Ali b. Muhammed el-Amidî'in mühmel, yani noktasız ve harekesiz yazdığı Fâtihâsûresinin tefsiri mevcuttur. Müftülük de yapan aynı zat 1210/1790 yılında vefat etmiştir.¹²⁴ Ayrıca Beydavî tefsirinin 30. cüzü üzerine yazdığı talikatlar, yine Beydavî tefsirinden âyetel-kursi ve 29-30. cüzlerine yazdığı haşiye ile Yâsîn sûresine yazdığı haşiyeleri bulunmaktadır.¹²⁵ Kaynaklarda "el-Hadremî" ve "el-Hezûrî" şeklinde geçmektedir.¹²⁶ Doğrusu, "Hadrevî" yani Hazrolu şeklinde olmalıdır.

Muhammed el-Kürdî'nin Fâtihâ sûresi tefsiri,¹²⁷ Mustafa el-Kürdî'nin Yûsuf sûresi 24. ayetin tefsirine dair yazdığı risale,¹²⁸ Muhammed Molla Çelebî'nin İsam'ın Beydavî şerhine yazdığı şerh,¹²⁹ Muhammed b. Abbas el-Mehmûdî el-Kürdî'nin Beydavî tefsirine yazdığı talikatlar¹³⁰ ve Ahmet b. Haydar el-Kürdî'nin Âyetü'l-Kursî tefsirinin yanı sıra Beydavî tefsirine yazdığı talikatları da burada zikretmek gerekir.¹³¹

1926 yılında Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı Üçkuyu (Araşki) köyünde dünyaya gelen ve 2000'de 74 yaşında vefat eden Mele Abdulhadi Kaya'nın Lokman sûresinin tefsiri olan *Tefsîru Sûreti Lokman* adında bir tefsiri bulunmaktadır. Tefsirde hem dirâyet hem de rivâyet tefsir metodunu kullanmıştır. Eser, Diyarbakır'da el-

¹¹⁸ Yâsîn, 36/38.

¹¹⁹ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, II, 581; Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 110.

¹²⁰ el-Müderriş, *Ulemaına*, s. 57-58

¹²¹ el-Haydari, *Ünvanü'l-Mecd*, s. 127; Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 759

¹²² Mustafa Öncü, *Molla Hüseyin Küçük ve Şerhu'r-Risâleti'l-Bekriyye Adlı Eser*, y.y., Diyarbakır 2014, s. 180.

¹²³ Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 104-105.

¹²⁴ Çağlayan, *Şark Uleması*, s. 129; Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, II, 500.

¹²⁵ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 789.

¹²⁶ Kehhale, *Mü'cemü'l-Müellifin*, II, 500; Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 789.

¹²⁷ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 880.

¹²⁸ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 881.

¹²⁹ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 881.

¹³⁰ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 880-881.

¹³¹ Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil*, II, 880.

Mektebetu'l-İslâmiyye tarafından basılmıştır. Yazım tarihi olarak kitabın en sonunda, 1390/1970 tarihi belirtilmiştir.¹³²

Mele 'Eliyê Baqustanî'nin (ö. 2002) 125 varaktan oluşan Kur'ân-ı Kerim'in son cüzü ile birlikte bazı sûrelerin tefsiri, şahsi kütüphanelerde mevcuttur.¹³³

Mardin'in Midyat ilçesinde 1961 yılında dünyaya gelen M. Halil Çiçek'in *Advâun Ala sûreti'l-Mülk* (Daru Cemil 1994) ile Kur'ân ve Kur'ân ilimleri üzerine birden çok çalışmaları bulunmaktadır.¹³⁴

Bingöllü Molla Hüsnü Geçer'in *Mevahibü'r-Rahman fî Tefsîri Sûreti'l-İnsan* adlı İnsan sûresi tefsirine de burada değinmek gerekir. Bu eser, 1998'de yayınlanmıştır.¹³⁵

Sonuç

Kürt âlimleri tarafından Kur'ân-ı Kerim üzerine Arapça olarak kaleme alınan tam Kur'ân tefsiri, Kur'ân'ın tamamını kapsamayan diğer bir ifadeyle yarım kalan tefsir çalışmalarını yanı sıra, haşiye türü ile Kur'ân'ın bir ayeti ile bir sûrenin tefsir edildiği veya benzeri çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bunların yanı sıra bir ayet, sûre veya Kur'ân ilimleri alanında eserler hazırlanmıştır.

Türkiye kütüphanelerinde bulunan ilgili yazma eserlerin ve bulunmayanları ise Türkiye'ye getirtip istifade edilmesi için ilim dünyasına kazandırılması büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca bu âlimlerin yazdıkları eserler hakkında ilmi toplantılar düzenlenmenin yanı sıra ilgililerin edisyon kritiklerini yapıp bu eserleri neşretmeleri, yayınlanmış olanları ise tahkik edip yeniden yayımlamaları vehatta bunların Kürtçeye çevrilip insanımızın istifadesine sunmanın faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Kaynakça

Kitap

Abdülhayy b. Ahmet İbnîmad el-Hanbelî (ö. 1089/1679), *Şezeretü'z-Zeheb fî Ahbari men Zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvûtî ve Abdülkadir el-Arnâvûtî, 1. Baskı, DarulbnKesîr, Dimaşk-Beyrut 1992.

¹³² Bkz. Burhan Atsız, "Diyarbakır Medrese Ulemasından Abdülhâdî Kaya Araşkinin Hayatı ve Eserleri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VIII, Kasım 2012, s.69-70.

¹³³ M. Zahir Ertekin, "Mela 'Eliyê Baqustanî û Berhemên Wiyên Kürdî", *Nûpelda* 2014, Sayı: 15, s. 44.

¹³⁴ Turgay, "Kızıltepe Yöresindeki Medreseler", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmi İlimler* (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran -1 Temmuz 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013, I, 426.

¹³⁵ Hüsnü Geçer, *Mevahibü'r-Rahman fî Tefsîri Sûreti'l-İnsan*, hadis thc. NüsreddinBolelli, y.y., 1998 İstanbul.

Ahmet b. Ali İbn Hacer el-Askalanî (ö853/1449), *ed-Dürerü'l-Kamine fî A'yani'l-Mieti es-Samine*, y.y., trs.

Ali Emîrî, *Mir'âtü'l-Fevâ'id fî Terâcimî Meşâhîrî Âmid*, yayına hzl. Günay Kut vd., 1. Baskı, TYEKB. Yay, İstanbul 2014.

Bediüzzeman Said Nursî (ö. 1960), *İşârâtü'l-İ'caz fî Mezânni'l-Îcaz*, trc. Abdülmecid Nursî, DİB. Yay, Ankara 2014.

Celâlî, Molla Musa (Geçit), *Haşiyetu Kenzi'l-Ebrarâla't-Tefsîr el-Mühmel el-Müsemma Dürrü'l-Esrar*, Ravza Yay, İstanbul 2015.

Çağlayan, Mehmet, *Şark Uleması*, Çağlayan Yayınları, İstanbul 1996.

Davûdî, Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Ahmeded-Davûdî, *Tabakatü'l-Müfessirîn*, 1. Baskı, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

Dineverî, Ebû Hanife, (ö. 282/895), *İslâm Tarihi*, Arapçadan trc. Nusrettin Bolelli ile İbrahim Tüfekçi, 1. Baskı, Hivda İletişim, İstanbul 2007.

ed-Derûbî, İbrahim *el-Bağdadiyûn Ahbaruhüm ve Mecalisuhüm*, Matbbatü'r-Rabita, Bağdat 1958.

el-Berzencî, Tarife Ahmed Osman, *İshamatu'l-Ulemai'l-Ekrad fî Binai'l-Hadarati'l-İslâmiyye Hilale'l-Karneyn (13-14 m) es-Sabi' ve's-Samin el-Hicriyeyn (el-Ulûmü'n-Nazariyye)*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

el-Bitlîsî, Şerefhan el-Bitlîsî (ö. 1008/1599), *Şerefname fî tarihi'd-düveli ve'l-îmarât el-Kürdiyye*, trc. Muhammed Ali Avnî, 2. Baskı, Darü'z-Zaman, Dimaşk 2006.

el-Edenevî, Ahmed b. Muhammed (ö. H. 11. yy.), *Tabakatü'l-Müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Haziy, 1. Baskı, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine 1997.

el-Hesniyanî, Salih Şeyho Resûl, *Ulemai'l-Kürdve'l-Kürdistan*, Matbaatu Hawar, Duhok 2012.

el-Müderriş, Abdülkerim Muhammed (ö. 2005), *Ulemaûna fî Hidmeti'l-İlmi ve'd-Dîn*, 1. Baskı, yayına hazırlayan Muhammed Ali Karadağî, 1983.

el-Müftî, Ümid Necmüddin Cemil *et-Tibyan fî Beyani'n-Nasihve'l-Mensûhmine'l-Kur'ân li İbn Hayyat el-Karadağî –Dirase ve Tahkîk-*, Camiatu Selahaddin Külliyyetü'ş-Şeria ve'd-Dirasat el-İslâmiyye (Selahattin Üniversitesi İlahiyat ve İslâmi Bilimler Fakültesi), basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erbil 2003.

es-Siverekî Muhammed Ali el-Kürdî, *el-Mevsûatü'l-Kübra li Meşahiri'l-Kürd 'abre et-Tarih*, 1. Baskı, ed-Dar el-Arabiyyeli'l-Mavsûat, Beyrut 2008.

Geçer, Hüsnü, *Mevahibü'r-Rahman fî Tefsîrisüreti'l-İnsan*, hadis thc. Nüsreddin Bolelli, y.y., 1998 İstanbul.

Hacî Halife, Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-Zünûn ân Esami'l-Kütübive'l-Fünûn*, yayına hazırlayanlar. Muhammed Şerafettin Yalçın ile Rifat Bilge, Darûl-hayât-Türasî'l-Ârabî, Beyrut trs.

Heyet, *el-Fihrisü's-Şamil li't-Türasî'l-Ârabî el-İslâmî el-Mahtût "Ulûmü'l-Kur'ânMahtûtati'-Tefsîri ve Ulûmîhî"*, el-Mecme'ul-MelekîliBuhûsî'l-Hadaretî'l-İslâmiyyetî, Amman 1989.

İbnHavkal, Ebû'l-Kasım Muhammed en-Nasîbî (ö. 358/969), *Sûretü'l-Erd*, DarûMektebetü'l-Hayat, Beyrut 1992.

İbn Salah, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî el-Kürdî (ö. 643/1245), *Fetava ve Mesailİbni's-Selahfî't-Tefsîrîve'l-Hadîsîve'l-Üsûlîve'l-Fikhî*, thk. Abdülmü'tî Emin el-Kalâcî, 1. Baskı, Darû'l-Ma'rife, Beyrut 1986.

İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk(ö. 385/995), *el-Fihrist*, thk. Rıda-Teceddüd, y.y., trs.

KadîŞahbe, Ebu Bekir b. Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. KadîŞahbe, *Tabakatü's-Şafiyye*, 1. Baskı, thk. El-Hafız Abdülhalim Han, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1407.

Kadir, Kamil Esved, *Devrü'l-Kürd el-Hadarî fî Mısır ve Biladî's-Şam HîlaleâhdiDevleti'l-Memalîk el-Cerakise*, el-Akadimiyetü'l-Kürdiyye, Erbil 2014.

Kandemir, M. Yaşar, "İrâkî, Zeynüddîn", *DİA*, İstanbul 1999.

Karadağî, Muhammed Ali, *Muhammed Feydî ez-Zehavî –Nebzetün ân Hayatihi ve şey'inminAsarihi-*, 1. Baskı, Darû Aras, Erbil 2004.

...., *HeviyyetuKerkûk es-Sekafiyyeve'l-İdariyye*, 1. Baskı, Darû Aras, Erbil 2004.

...., *Vurûdü'l-Kürd fî Hadikati'l-Vurûd*, 2. Baskı, Darû Aras, Erbil 2007.

Kehhale, Ömer Rıda (ö. 1987), *Mü'cemü'l-Müellifîn*, 1. Baskı, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1993.

Muhibbî, Muhammed Emin (ö. 1111/1699), *Hülasatü'l-Eser fî A'yani el-Kirni'l-Hadî Aşer*, y.y., trs.

Nablüsî, Abdülgani b. İsmail (ö. 1143/1731), *el-Hakikat ve'l-Mecaz fi'r-Rihleti ila Biladî's-Şam ve Mısır ve'l-Hicaz*, yayına hzl. Ahmet Abdülmecid Hüreydî, Merkez Tahkik et-Türas, y.y., 1986.

Nüveyhid, Âdil, *Mü'cemü'l-MüfessirînminSadri'l-İslâmî hetta'l-Âsri'l-Hadir*, 3. Baskı, MüessesetüNüveyhid es-Sekafiyye, y.y., 1988.

Öncü, Mustafa, *Molla Hüseyin Küçük ve Şerhu'r-Risâleti'l-Bekriyye Adlı Eser*, y.y., Diyarbakır 2014.

Pazarbaşı, Erdoğan "Mehmed Efendi, Vanî", *DİA*, İstanbul 2003.

Ras'anî, Abdürrazzık b. Rizkullah (ö. 661/1263), *Rümûzü'l-Künûz fi Tefsîri'l-Kitabi'l-Azîz*, thk. Abdulmelik b. Abdullah b. Düheys, Mektebü'l-Esedî, Mekke 2008.

Rûhanî, Baba Merdûx, *Tarihi Meşahir-i Kürd*, 2. Baskı, Serûş, Tahran 1382.

Seyid 'EliyêFindikî (ö. 1967), *Dîwan*, haz. Selman Dilovan-HuseynŞemrexî, 6. Baskı, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2012.

Süyûtî, Celalüddîn Abdürrahman (ö. 911/1505), *Hüsnu'l-Muhadere fi AhbarîMisirve'l-Kahire*, 1. Baskı, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Darüihyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, y.y., 1967.

Taşkürüzâde, Ahmed Efendi (ö. 968/1561), *eş-Şekaik en-Nü'maniyye fi UlemaîDevleti'l-Osmaniyye*, Darü'l-Kitab el-Ârabî, Beyrut 1975.

Yakûbî, Ahmed b. EbîYakûb b. Vadih el-Katib (ö. 292/905'ten sonra), *Kitabü'l-Büldan*, Leiden 1890.

Yakûtel-Hemevî, ŞihabüddînEbû Abdullah Yakût b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî (ö. 626/1229), *Mü'cemü'l-Büldan*, Darû Sadır, Beyrut 1977.

Yaşaroğlu, M. Kâmil "Molla Gürânî", *DİA*, İstanbul 2005.

Zeki Beg, Muhammed Emin (ö. 1948), *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, 7. Baskı, Araççadan trc. Muhammed Ali Avni, Türkçeye trc. Vahdettin İnce vd. Nûbihar Yayınları, İstanbul 2013.

..., *Meşahîri'l-Kürd ve Kürdistan fi'l-Âhdi'l-İslâmî*, (Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Eşi Kürtçe/Soranîceden tercüme etmiştir. Muhammed Ali Avni ise İkinci bölüme bazı ilaveler yapmıştır.) y.y.,trc.

Zirikî, Hayrüddin b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Faris ez-Zirikîed-Dımeşqî (ö. 1976), *el-A'lam*, 15. Baskı, Darü'l-İlmi li'l-Melayîn, Beyrut 2002.

Sürelî yayınlar

Arslan, Ruşen, "Diyanet, Siyaset ve Kürtler", *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı: 12, Nisan-Mayıs 2014, ss. 50-57.

Atsız, Burhan, "Diyarbakır Medrese Ulemasından Abdulhâdî KayaAraşkınin Hayatı ve Eserleri", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VIII, Kasım 2012, ss. 67-87.

Bervarî Muhammed Zeki Molla Hüseyin, "el-Haletü'l-İlmiyye ve Devrü'l-Mesacid el-Medresiyye fi Kürdîstani'l-İrak", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler* (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran -1 Temmuz 2012, BÜY.,2013 II, ss. 563-589.

Birîfkanî, Âbid Hasan Cemil, "eş-Şeyh Abdülkerim el-Müderris ve Cühûdühü'l-İlmiyye", *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler* (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran -1 Temmuz 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013 II, ss. 547-562.

Ebu Süleyman, Abdülvahhab İbrahim Ebu Süleyman, “el-Âllame Muhammed Tahir Kürdî el-Mekkî eş-Şafîî el-Hattat Nasihû Mushaf-i Mekke el-Mükerreme”, *Mecelletü'l-Bühûsve'd-Dirsrat el-Kur'âniyye*, Yıl: 4, Sayı: 7, ss. 71-96.

Ertekin, M. Zahir, “Mela 'EliyêBaqustanî û BerhemênWiyênKürdî”, *Nûpelda* 2014, Sayı: 15, ss. 41-46.

Hamidi, Muhammed Sadık, “Mardin ve İlçelerinde Hâmidiyye Medreseleri”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler* (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran - 1 Temmuz 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2013 II, ss. 427-457.

Muhammed Şükri, “Molla Ahmet el-Hekarî ve Cühûdühü'l-İlmiyyefi't-Tefsîr”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler* (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran - 1 Temmuz 2012, BÜY, 2013 I, ss. 135-153.

Turgay, Nurettin, “Kızıltepe Yöresindeki Medreseler”, *Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler* (Uluslararası Sempozyum), 29 Haziran -1 Temmuz 2012, BÜY, 2013 I, ss. 423-434.

Şimşek, Şahin “Muhammed Tahir el-Kürdî el-Mekkî el-Hattat: Hayatı ve Eserleri” *e-Şarkiyat Dergisi*, Kasım – 2016, Cilt: 8, Sayı: 2 (16), ss. 860-877.